

5 чылдың август
де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 107
(18840)

2016 чылдың
сентябрь 15
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

жан? Каяа? Чүү?

Дуун

ЫРАККЫ ТОЖУ КОЖУУНГА

Тываның Баштыңының хүлээлгезин үүседип турар Шолбан Кара-оол кы Тожунуң чурттакчылары-бир-редилге болгаш чоннуң социал алының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

«ТУРАН —

НАЙЫРАЛДЫҢ ХЕМИ»

«Хемкожуунга «Туран — найыралдың» деп чоннар найыралының 1-ги ивалы болуп эрткен. Аңаа аңгы-чоннарның национал идик-хевин алган бии-хемчилерниң байырлыг алы, «Туран — найыралдың хеми» чурук делгелгези, спортчу болгаш ыралдың отчугажы» деп ыры-мнуг солун хемчеглер болган.

ТАНЧЫНЫҢ ЧЫРЫК

АДЫНГА

Чер суурнуң школазында афган-чеслав Дадар-оолович Кууларның адынга самбыра тураскаалдыскан. Ол 1982 чылда төрзэн суурунга аны дооскан. Афганистанга шеригин эрттирген тыва оолдарның эзи, «Кызыл Сылдыс» ордениниң эш «Эрес-дидим чорук дээш» деп ыдың эдилекчизи. Чаңгыс чер-углары оң адынга сактыышкынның эрттиргеннер.

Бөгүн

«КАСКАД» БӨЛҮҮ ТЫВАДА

Тываның В.Көк-оол аттыг национал-өгжүм-шии театрынга Россияда ингир «Каскад» бөлүүнүн артисттер-тываның чонунга солун концертин алгадыр.

АЛ-КЕЖИГДЕ ЧАА КЛУБ

Ал-Кежиг суурнуң чурттакчылары уттуңан клубунуң ажыдышының ылыг байдалда демдеглер турарлар.

Даарта

УГ-АКСЫ СУУРНУҢ ХҮНҮ

Сентябрь 16-да, Сүт-Хөл кожууннуң аксы суурнуң хүнүн демдеглер эртти-Аңаа байырлыг чыскаал, шыдыраа, чарыш маргылдаалары, 18 харга р мөгелер хүрежи болгаш культу-ралыг хемчеглер болур.

НОГААН РОССИЯ»

Угу-россияның экологтуг хей-ниити ээшкининиң «Ноган Россия» деп азы чурттуң девискээринде август ын сентябрь 24-ке чедир уламчылаар. Отуг акция үезинде долгандыр турар элелди камгалаары-биле арыглааш-арны чорудуп турар.

ТӨЛЕПТИГЛЕРГЕ ҮНҮН БЭЭР

• Бистиң интервьювус

2016 чылдың сентябрь 18-те болур соңгулдаларга хамаарыштыр тайылбырны бээриниң дугайында номчукчуларның чагаалары-даа, соңгукчулар боттары-даа «Шын» солуннуң редакциязынга кээп турар. Номчукчуларның дилеглерин бөлүктээш, кол-кол чүүлдерге тайылбырны бээрин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. Ондардан редакция дилзэн.

— Болат-оол Догбутович, эрге-чагырганың кайы органнарынче соңгулдалар болурул? Соңгукчуларга тодаргайы-биле тайылбырлап берип көрүңерем?

— 2016 чылдың сентябрь 18-те, чаңгыс аай соңгулда хүнүнде, Россия Федерациязынын Күрүне Думазының депутаттарының чедиги чыыжының соңгулдалары болуп эртер. Аңаа чергелештир Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының хуусаа бетинде соңгулдалары, чеди кожуунга Төлээлекчилер хуралдарының соңгулдалары, он кожуунга сумуларның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары болгаш Шагаан-Арыг хоорайның, Кызыл кожууннуң хоорай чергелиг Каа-Хем суурнуң Төлээлекчилер хуралдарының соңгулдалары болуп эртер. Ниитизи-биле шупту 74 соңгулда кампаниялары болур.

— Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларына соңгукчулар будалып турар-дыр. Партийжи даңзы, чаңгыс мандаттыг округ дээш ышкаш чүүлдерге.

— Хоойлуда кириген өскерилгелер-биле амгы Күрүне Думазыныче депу-

таттары партийжи даңзы-биле база чаңгыс мандаттыг округтардан соңгуур. Шупту 450 депутаттарның 225-жин — партийжи даңзы-биле, а өске 225-жин — чаңгыс мандаттыг округтардан соңгуур. Чаңгыс мандаттыг округтар аразында Тыва Республика аңгы округ болуп турар. Бөгүн чаңгыс мандат дээш бүрүткеткен 7 кордакчылар бар.

— Тывада чер-черлерде Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары болур деп ниити медээлер массалыг информация чепсектеринде бар-дыр. Чогум кайы кожууннарда, хоорайларга Төлээлекчилер хуралдарына соңгулдалар болурул?

— Муниципалдыг кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларында 131 мандат дээш бүрүткеткен 198 кордакчылар бар. Хоорай болгаш сумуларның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларында 599 мандат дээш бүрүткеткен 710 кордакчылар бар.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Өвүр, Тес-Хем, Чаа-Хөл кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының, Кызыл кожууннуң хоорай чергелиг Каа-Хем суурнуң, Шагаан-Арыг хоорайның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары база болур.

Барыын-Хемчик кожууннуң Ак, Аксы-Барлык, Аяңгаты, Барлык, Бижи-тиг-Хая, Кызыл-Мажалык, Хөндөлөң, Шекпээр; Каа-Хем кожууннуң Бояровка, Бүрен-Бай-Хаак, Бүрен-Хем, Дерзиг-Аксы, Ильинка, Көк-Хаак, Кундустуг, Сарыг-Сеп, Сизим, Суг-Бажы, Бүрен-Аксы; Кызыл кожууннуң Баян-Кол, Кара-Хаак, Сукпак, Терлиг-Хая,

Элегест-Аксы, Кур-Чер, Черби, Шамбалыг, Ээрбек; Өвүр кожууннуң Дус-Даг, Саглы, Солчур, Хандагайты, Чаа-Суур; Бии-Хем кожууннуң Аржаан, Севи, Сесерлиг, Суш, Тарлаг, Өөк, Хадын; Сүт-Хөл кожууннуң Ишкин; Тес-Хем кожууннуң Берт-Даг, О-Шынаа, Самгалдай, У-Шынаа, Чыргаланды, Шуурмак; Тожу кожууннуң Азас, Ий, Сыстыг-Хем, Тоора-Хем, Ырбан; Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Үзүү, Арыскан, Ийи-Тал, Иштии-Хем, Көк-Чыраа, Торгалыг, Хайыракан, Чааты, Эйлиг-Хем; Эрзин кожууннуң Бай-Даг, Нарын сумуларының Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының соңгулдалары база болур.

— Соңгукчулар холдарына каш бюллетень алырыл?

— Эң хөй 5 бюллетеньнерни Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Өвүр, Тес-Хем, Кызыл кожууннарның соңгукчулары алырлар. Эвээш дизе-ле, 3 бюллетеньнерни арткан кожууннарның соңгукчулары алырлар.

— Күрүне Думазыныче соңгулдалар бюллетенинде «Шуптузунга удур» деп графа бар дээр-дир. Тываның байдалына оң салдары кандыг бооп болурул?

— «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур болгаш референдумнарга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» ФХ-67 хоойлуда «Шуптузунга удур» графаны кирип болур деп бижзэн. Ынчалза-даа ындыг графаны албан кирир деп дорту-биле тодаргайлаваан. Ынчангаш соңгулдалар дугайында амгы хоойлуларда «Шуптузунга удур» деп графа чок.

— Күрүне Думазыныче соңгулдалар бюллетеньнери ак болгаш ногаан өңнүг дээр-дир. Чүге ындыгыл?

— Күрүне Думазының соңгулда бюллетеньнерин Россияның Төп соңгулда комиссиязы бадылап кылган. Аңгы өңнерлиг болурга соңгукчуларга хөй бюллетеньнер аразына ылгаарда, саналга үезинде комиссия кежигүннеринге база аңгы-аңгы соңгулдалар бюллетеньнерин ылгаарда көскү, таарымчалыг болзун дээш, ынчаар кылган. Тываның Баштыңының соңгулда бюллетени база аңгы өңнүг. Ол өңнер аңгы-аңгы чурук сеткалардан тургустунган, ынчангаш бюллетеньниң камгалаы база болур.

— Тываның Баштыңының соңгулдаларының бюллетенинде кандыг графалар барыл?

— Солагай талазында беш кордакчыларның долу аттары, ортузунда төрүтүнген чылы, төрүтүнген чери, ажылдап турар чери база кайы партиядан депшиткен дугайында информация бар. Шиитирип чораан болза, база маңаа айтыр ужурлуг. Кордакчыларның ат-сывының оң талакы дужунда куруг дөрбелчин соңга бар, аңаа бир-ле демдек салып бадылаар. Оон өске графа ында чок, соңгукчуга билдингир болзун дээш, бөдүүнү-биле кылган.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Тыва Республиканың Баштыңының
— Чазааның Даргазының хуусаадан
эрте соңгулдаларына киржип турар
кандидаттарның соңгулда фондуларынче
киирген болгаш оон чарыгдаттынган
акша-хөреңгизиниң ниити түңү

(Россияның Ажаалга банкызының Кызылда №8591
салбырының медээлеринге үндөзилээн)

2016 чылдың сентябрь 11-ниң байдалы-биле (руб.)

№	Кандидаттын ф.а.а.	Кирген акша, шупту	Чарыгдат- тынган акша, шупту	Артканы
1	2	3	4	5
1	Бичи-оол Валерий Кызыл-оолович	49800	49669,50	130,50
2	Иргит Даваа-Церин Алексеевич	50300	49750	550
3	Кара-оол Шолбан Валерьевич	2500000	2042815,32	457184,68
4	Салчак Сергей Сээ-Сюрюнович	391200	334185	57015
5	Френт Игорь Алексеевич	568900	350025	218875
	Түңү	3560200	2826444,82	733755,18

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының
даргазы Б.Д. ОНДАР.

Россия Федерациязының Федералдыг
Хуралының Күрүне Думазының
чедиги чыыжының депутаттарының
соңгулдаларына кандидаттын соңгулда
фондуларынче политиктиг партияның
регион салбырындан кирген болгаш оон
чарыгдаттынган акша-хөреңгизиниң
ниити түңү

(Россияның Ажаалга банкызының Кызылда №8591
салбырының медээлеринге үндөзилээн)

2016 чылдың сентябрь 12-ниң байдалы-биле (руб.)

№	Политиктиг партияның регион салбырының кандидадының ф.а.а.	Кирген акша, шупту	Чарыгдат- тынган акша, шупту	Артканы
1	2	3	4	5
1	Анай-оол Мерген Кыргыс-ович	500000	477980	22020
2	Маады Айбек Николаевич	1200	1200	0
3	Монгуш Мөңгүн-оол Сы-наевич	0	0	0
4	Ооржак Мерген Дадар-оолович	710000	710000	0
5	Салчак Валерий Балай-оолович	260000	259976	24
6	Серен-Хуурак Владимир Доржуевич	116500	116500	0
7	Френт Игорь Алексеевич	0	0	0
8	«Россия Федерациязының Коммунисттик партиясы» политиктиг партияның Тыва Республика сал- быры	900000	626989,98	273010,02
9	Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» поли- тиктиг партияның Тыва регион салбыры	10000000	4662261,87	5337738,13
10	«Россияның патриоттар- ы» политиктиг партияның Тыва регион салбыры	30000	17387,22	12612,78
11	РЛДП—Россияның Либ- рал-демократтыг партия- зы политиктиг партияның Тыва регион салбыры	250000	89680	160320
	Түңү	12767700	6961975,07	5805724,93

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының
даргазы Б.Д. ОНДАР.

БАДЫЛААШКЫННАР ЭГЕЛЭЭН..

• "Шынның" көрүжү-биле

Тыва Республиканың Баш-
тыңының болгаш Күрүне Ду-
мазының депутаттарының
соңгулдалары сентябрь 1-де эге-
лээн деп болур. Чүге дээрге хуу-
саа бетинде соңгулдаларны чо-
рудуп эгелээринге чөпшээрелди
республиканың соңгулда комис-
сиязы берген. Хоойлу езугаар
чөпшээрээн хуусаа бетинде соң-
гуур эргени Тываның 5 муң ажыг
соңгукчулары ажыглап болур.
Олар дээрге чедери берге чер-
лерде чурттап, ажылдап турар
малчыннар, ивижилер, алдын
тывыкчылары, тоорукчулар дээш
өске-даа кижилер-дир.

Республиканың соңгулда
комиссиязының дыңнатканы-
биле алырга, хуусаа бетинде
соңгулдалар Би-Хем кожуунуң
Хүт, Эрзин кожуунуң Качык
сумуларына, Барыын-Хемчик,
Бай-Тайга, Каа-Хем, Чаа-Хөл,
Тожу, Тере-Хөл дээш өске-даа ко-
жууннарда ырак-узаак черлерде
эртип турар. Чедери берге чер-
лерге соңгулдаларны сентябрь
17-де доозар ужурулг.

Күүседикчи-даа, төлээлекчи-
даа күрүне органнарына бе-
дик албан-дужаал, политиктиг
эрге-чагырга кордап турар ки-
жилер, партиялар соңгулда
мурнуу чарыында суртаал ажы-
лын канчаар чорудуп турарын
«Шын» солунуң чижээнге көрүп
көрээлиңер.

Соңгукчуларны эң-не сонуур-
гадып турар соңгулдалар Тыва
Республиканың Баштыңының
соңгулдалары боору чугаажок,
чүге дээрге ол бистиң ажал-
живиске, амыдырал-чуртталга-
выска дорт хамаарылгалыг.

2012 чылдың июнь 27-де №
1472 ДХ-1 «Тыва Республиканың
Баштыңының — Чазааның Дарга-
зының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың
Хоойлузуңуң 43-кү чүүлүнүн

10-гу кезээ езугаар Тыва Рес-
публиканың Баштыңының —
Чазааның Даргазының хуусаа
бетинде соңгулдаларына бүрүт-
кеткен кандидаттарның аразына
күрүне парлалгазының регионнуң
периодиктиг үндүрүлгелеринге
халас парлалга шөлүн дугаар
тыртышкынның түңнелдери-
биле үлээн. «Шын» солун болгаш
өске-даа массалыг информация
чепсектеринге боттарының сур-
таал материалдарын кажан, чүү
хире хемчээлдиг чырыдарын
кордакчылар билер.

Тыва Республиканың Баш-
тыңының албан-дужаалына
соңгудары-биле 5 кордакчы
бүрүткеткен. Оларның ат-сывын
соңгукчулар эки билер. Бир звес
республикада хөй дээн тиражыг
«Шын» солунуң арыннарын-
га республиканың удуртукчу-
зунга кордакчыларның халас
үндөзине суртаал, тайылбыр
ажылын алыр болза, байдал
кандыг болганы?

«Шын» солунуң арынна-
рына суртаал чорудары-биле
хоойлу езугаар халас үндөзине
берген шөлдү долузу-биле
ажыглап, Тыва Республиканың
Баштыңының соңгулдаларының
мурнуу чарыында чон-биле
сырый харылзааны тудуп, рес-
публиканы хөгжүдер талазы-би-
ле бодунуң программазын тай-
ылбырлап, эң идепкейлиг болган
кордакчы Тываның удуртукчузу
албан-хүлээлгени түр күүседип
турар Шолбан Кара-оол болган.

Тыва Республиканың Башты-
ңының албан-дужаалына база
бир идепкейлиг кордакчы Россия
Федерациязының Коммунисттик
партиязының Тыва рескомунуң
бирги секретары Сергей Сээ-
Сюрюнович Салчак. «Шын»
солунуң арыннарына соңгулда
мурнуу суртаал ажылын чору-
дарына халас үндөзине берген
шөлдү ол долузу-биле ажыглаан.

Шолбан Валерьевич
ра-оол биле Сергей Сэ-
рюнович Салчактан а
Тыва Республиканың
тыңының албан-дужаа
кордакчыларның аразы-
кым-даа «Шын» солунуң
нарына халас үндөзине
ген шөлдү соңгулда мур-
агитация чорударына
ажыглааннар.

Федералдыг хоойлу е
«Шын» солунуң арынна
соңгулда мурнуу чары
агитациязын чорудары
лас үндөзине берген ч
«Чаңгыс демниг Россия»
«РФ-тин Коммунисттик па-
зы» политиктиг партияла
лузу-биле ажыглаан. «Ч
Россия», «Өзүлдеңиң Па-
зы», «Чоннуң хосталга
партиязы (ПАРНАС), «Ха
Күш», «Төрзөн чурт», «Рос
пенсионерлериниң чөптүг
дээш партиязы» политикти
тиялар шуут ажыглаваан.

Күрүне Думазының де
дынга № 32 чаңгыс маңа
соңгулда округдан корда
лардан М.Д. Ооржак, А.Н.
ды, М.К. Анай-оол, В.Б. Я
оол, В.Б. Салчак олар
солунуң арыннарына бе
халас шөлдү агитация ажы
ажыглааннар.

Бедик албан-дужаалы
политиктиг эрге-чагы
семеп турар кордакчы
политиктиг партия Тыва
хоочун болгаш оон бүг
вискээринге тарал
«Шын» солунуң арынна
га чон-биле харылзаа
дан ойталаан тавары
да олар дээш соңгул
бе? А ол соңгукчу бүрү
шилелгези-дир.

«Шын» солун
ниитилел-полити
килдизиниң допчу

ТӨЛЕПТИГЛЕРГЕ ҮНҮН БЭЭР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Тыва Республиканың
Баштыңының, Күрүне Дума-
зының депутаттарының соң-
гулдаларының түңнелдеринге
хамаарыштыр дамчыыр чу-
гаа хөй-дүр. Ону дыңнаан
боор силер. Соңгулдаларның
түңнелдери соңгукчуларның
соңгааны езугаар «арыг»
болурун соңгулдалар дуга-
йында хоойлу-дүрүм езугаар
соңгулдаларга киржип турар
политиктиг партиялар, кор-
дакчылар канчаар чедип ап
болурул?

— «Дамчыыр чугааларга»
хамаарыштыр мен чүнү-даа
чугаалап шыдавас мен. Ко-
миссияларның ажылының дуга-
йында чугаалаксап турар
чүвем чүл дээрге, ында бир
муң дөрт чүс ажыг хоорайлар,
сумуларда ажылдап, чурттап
чоруур, чоннуң төлөптиг кижил-
ери ажылдап турар болгай.
Томуйлап тургаш, оларның кан-
чаар ажылдап турганын, арга-
дуржулганын база өөренип көрүп
турган. Бо үеде хоойлу-дүрүм
шыңгыраан, оларның ажылын
«карактап» турар органнар база

анаа олурбас болгай. Бир киж
соңгулдаларның түңнелдерин
олар «чуруп» турар дээр болза,
мен анаа черле таарзынмас мен.
Шупту комиссияларда аңгы-аңгы
партиялар кежигүннери база
хөй, соңгулда үезинде кордак-
чылар, партиялар боттарының
хайгааракчыларын база ки-
риштирер эргелиг болгай. Бо-ла
бүгү хоойлу-дүрүмде көрдүнген
чүүлдерни ажыглап тургаш,
соңгулдаларның түңнелдеринге
үнелелди бээр болза эки ышкаш.
Ол бүгүнү кылбайн, анаа-ла
агаардан алган «фактылар-би-
ле» улусту нүгүлдээрге, хоой-
луга дүүшпес. Ол дээш хоой-
лу езугаар харыылаар апаар.
Соңгулдаларның түңнелдерин
чон шын хүлээп алзын деп
бодаар болза, шупту партия-
лар, кордакчылар соңгулда
кампаниязын, чүгле хоойлуга
даянып алгаш чорудар бол-
за, ынчан ону чедип ап болур.
Соңгулда комиссияларының
база кол сорулгазы ол. Соңгулда
комиссиязының кежигүнү хоой-
лу-дүрүм хажыдар болза, хоой-
лу езугаар ол боду харыылаар
апаар.

— Соңгулдалар хүнү
шулаан, комиссияларның
лының дугайында чүнү
лап демдегелеп болур силе
— Бо хүннерде комисси
кежигүннериниң өөредилгел
доостувус. Белеткел ажы
колдуу дооступ турар. Ча
берге черлерде бистиң ма
нарывыс, ивижилеривис.
ажылдыг соңгукчулары
болгай. Даңзы езугаар
биле 5508 соңгукчулар
бетинде бадылап болу
саа бетинде бадылааш
сентябрь 3-те Тожу ко
эглээн. Бо хүнге чедир
соңгукчулар бадылап
нар. Хуусаа бетинде ба
кыннар сентябрь 17-ге
уламчылаар.

Соңгулда хүнү чо
лап келгенин барымда
бистиң республиканың
соңгукчуларына болуп
соңгулдаларга идепкей
жип, боттарының үнүн
үе дээш төлөптиг пар
болгаш кордакчыларга
кыйгырап кижидир мен.

Шаңгыр-оол МО
чугаала

МАЛЧЫННАРНЫ АЛГАП-МАКТААЛ

Эрзин кожуунуң 75 чыл-даанынга болгаш кожуунуң малчыннарының Наадымынга тураскааткан байырлыг хемчеглер эрткен дыштаныр хүннерде болган.

Кожуун чагыргазы биле жуунуң культура одааның азында спортчу шөлчүгештиң рнуу талазында сценаның кыдында ак өглерни тик-и, оң талазында ийи улуг йгын-ресторанда столдар тында ат-сураглыг эрзинчилер куунуң хоочуннары-биле ды олургулапкан. Г. Шир-н, А. Канзай, Д. Кежиктиг, Кара-Күске дээш кымнарны дээр! Ордон-хавыязын ап алган чоргааранчыг-ла тур. А солагай талазында гараж турган оран-саваның азында, хоочуннарның ду-да оларның-на чуруктары, унуң чуруун оон танып көрүп ан хоочуннарга өөрүнчүг-ле ан боор!

Концерт, оюн-тоглаа үезинде уунуң шылгараңгай кижиге Эрзин кожуунуң 75 даанынга юбилейлиг ме-дарны Эрзин кожуунуң тыңы – Төлээлекчилер Ху-ының даргазы Н. Уржук, ун чагыргазының даргазы Хертек тыпсып турдулар.

айырлалдың хүндүлүг ызы ТР-нің Баштыңының элгезин түр күүседип турар ан Кара-оол эрзинчилерге р чедирип келгеш:

Арыг суглуг Төре-Хөлдүн, айде Юнесконун камгалап араар турары Убса-Нуур лаажының, Эрзин-Тестиң ем ховуларын эжелей чурт-ажыл-ишчи чон! Эрзин рес-идада мал бажының саны-үшкү черде турар кожуун. ис кижиге мында 3,5 баш мал онаажып турар болза, р мал чаңгыс кижиге 14 баш кып турар – деп демдег-күш-ажылы-биле төрөөн-нун алдаржыдып чоруур-күрүнө шаңналдарын-скан.

С.Допчутка ТР-нің Баш-ың өөрүп четтиришкенин ан. ТР-нің Баштыңының леп бижии-биле К.Э. Кыр-А. Саая, Л.Б. Хорбаа, С.К. агайны шаңнаан. «Тыва-бликаның алдарлыг ажил-зы» Хүндүлүг атты Т.Т. Хо-тывыскан. «Буян-Бадыр-денниң 3-кү чергези-биле сумузунда хуу дузалал-агайының баштыңы О.С. ланы шаңнаан.

рүнө шаңналдарындан а чурттаар оран-сава ту-ырынга социал деткимче аныктар: Э.О. Идам, О.т, Б.Б. Чамбал, С. Бегзи, оларга сертификаттары

тывыскан.

Бо кожуунда эртип турар малчыннар байырлалында өске кожууннарга деңнээрге, малчын-нар хүрежин эрттирип турарын сеткилимден дыка өөрүп, мага-дадым.

Малчын кижиге өске ажилдак-чылар ышкаш, дыштаныр хүн, аарый бергеш, ажилындан хос-тадыр, байырлал хүннери, чыл санында шөлээ дээн ышкаш чүүлдер көөр эвес. Ооң кадында оларның ажил хүнү үзүктел чок: эртен эгелээр, кежээ доостур шагы чок, чымыштыг иштиг улус-тур. Ынчангаш хөй чон аразынче кирбейн турар мал-чыннарны байырлал хемчегле-ринче кириштирип, аразында хүрештирери Эрзинде чаңчыл болу бергени өөрүнчүг.

Маңаа Эрзин кожуунга үш аңгы хүреш маргылдаазы эрт-кен: он сес харга чедир мөгелер, малчын мөгелер, улуг мөгелер хүрежи. Он сес харга чедир мөгелер хүрежинге Өвүр, Чөөн-Хемчик, Таңды кожууннардан кээп киришти. Аңаа республика Наадымынга аныак мөгелер хүрежинге 3 дакпыр шүүлген Баткар Баазан Чөөн-Хемчиктен Артыш Ооржакты октааш, шүүлүп кагды.

Эгезинде онзалап демдег-лээним малчыннар хүрежинге доктаап көрейн. Шупту сииреш дурт-сынныг, 16 мөге девип үндү. Оларның чарты Бай-Даг суму-зундан, Бай-Хөлдүн малчыннары болду. Ийи кижиге бо чылгы «Аны-як өг-бүлөгө кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери: Сонам Сагаачы (Бай-Даг), Начын Муна (Эрзин).

Малчыннарда хүрежир үе, хүрежип турар эштер кайда боор! Оларның кичээнгейинде делгем ховуда оъттаан малы-ла болгай. Ынчалза-даа бо малчын оолдарның аразында хостуг хүрешке Европа диптиң чемпионнары бар дээрзин дем-деглээр апаар. Бо маргылдаа ам 6 дугаар эртип турар. Ынчангаш маргылдааның демисели чидиг эртип турарын чугаалаан-даа херээ чок деп бодай-дыр мен.

Баштайгы салыглар соонда шүүлүп үнеринге ийи-үш кордак-чылар илереп, чон олар дээш «аарып» олурду. Олар Начын Муна, Сонам Сагаачы, Лагва-Сүрүн Чажытмаа-дыр. Малчын-нар аажок шалыпкын хүрежир улус болду. Халдаар, халдаар. Чоннуң бүгү сеткили-биле «а-рып», хүрежин сонуурган органы мөге Начын Мунаны Сайгай Бал-дар октааш, база бир тиилелгеже кордакчы Лагва-Сүрүн Чажыт-маа-биле түңнел салыгже кирди.

Кайызы-даа Бай-Хөлдүн мал-чыннары. Бот-боттары билчир, чеже-даа таваржып турган хе-

Ш.В.Кара-оол Эрзин кожуунуң хоочуннары-биле.

вирлиг, оваарымчалыы кончуг долгандыр кылаштажып турлар. Бо малчыннар хүрежинге хончу, кажык шуут ажыглаттынмас, бот-боттарын дораан салыр, шалыпкын, хүрежи чараш оолдар чорду. Бо ийи мөге ам-на тиилел-ге дээш хүрешке кым шыдамык, кичээнгейлиг эвес дээн ышкаш, психологтуг демисел-биле эгел-дилер. Карак чивеш аразын-да Европаның сумо хүрешке чемпиону, хостуг хүрешке спорт мастери Лагва-Сүрүн Чажытмаа бодунуң удурланыкчызын бут-тааш, аңдара идипти.

Тиилээн мөгеге дораан чет-кеш, бодунуң дугайында «Шын» солунуң номчукчуларынга чугаалап бээрин диледим.

– Бо малчыннар хүрежинге ам 3 дугаар шүүлүп турарым бо. Эрткен чылын тиилеп шыдавайн барган кижиге мен, ооң мурнунда чылдарда ийи дакпыр шүүлдүм. Кожуун Наадымы меңээ езу-луг байырлал, чүге дээрме мен хүрешке киржир органы чүглө бо Наадымга тып алыр-дыр мен. Мындыг хевирлиг маргылдаа-ларны республика чергелиг эрт-тирер болза, албан киржир мен.

25 харлыг, ийи уруглуг мен. Аныктар мал ажылыңче деп эш-өөрүмнү кыйгырыксаар-дыр мен. Бо чылын чарлаан «Аныак өг-бүлөгө кыштаг» төлөвилел аныктарга дыка улуг деткимче-дир – деп, ол чугаалады.

Шынап-ла, бо кожуунуң үлегерин республикага чүге непередип болбас деп?! Бо чылын 105 аныак өг-бүлелер малчынның чымыштыг ажил-ижинче кирипкен. Келир чылын ол сан ийи катап өзер. Бо кожуун-да ам безин аныак малчыннар, малчын мөгелер хөй-дүр. А бүдүн республикадан 64 малчын

"Уургай" БК-ның даргазы Б.Б. Кунгаа, муңчу малчын З.С. Баажай.

мөге чайлыг чыгып келир-дир.

ТР-нің Көдээ ажыл-агый, Спорт болгаш аныктар херек-териниң талазы-биле яамылары бо айтырыгны өөренип көөрүн диледим.

Черле ынчаш Эрзин кожуунда спорт талазы-биле ажилды, ооң кадында кадык амыдыралды суртаалдаан кижилерни алгап-мактап турарын демдеглес аргажок. Мөңгүн-Тайга кожуун-дан 56 харлыг спортчу Виктор Бурушкакович Салчакка черниң ыраан тоовайн, чадаг чарыш маргылдаазында киржип кел-гени дээш, эрзинчилер «Кадык амыдыралдың суртаалчызы» деп тускай шаңналды тывыстылар.

Херээжен улус аразында чадаг чарышка Мария Сагды, эр улус аразында Шуурмактан Аян-оол Кокуу бир дугаар черни алган.

Оюн-тоглаа, маргылдаалар-дан аңгыда, «Эрзиним алгап тур мен» деп ыры мөөрейи база эрт-кен. Аңаа республиканың шупту кожууннарындан ыраажылар Эрзинниң дугайында бир ыры болгаш хостуг аянга бир ыры-

ны күүседип маргышкан. Ыры мөөрейинге «Агым» бөлүктүн үндезилекчилериниң бирээзи Айдыс Араптан тиилээн.

Байырлалдың эрттирип турар хемчеглери хөй болганы-биле улуг мөгелер хүрежи кежээ орай-тай бергенде доозулган. Аңаа республиканың Чаан мөгези Э.Кара-Сал, Арзылаң мөгелер: С.Б.Тюлюш, М.Монгуш болгаш элээн каш Начын мөгелер ки-ришкен. Эрзин-Тестиң чонунуң шүүлүр боор дээш идегеп, «а-рып» турганы Сайын-Белек Тюлюш прожектор чырынга удурланыкчызын тевер дээш, хөлеге тепти ышкаш, ынчангаш бодунуң күжүнүң аайы-биле дол-гангаш, аңдарылгаш, тиилелгеге четпейн барды. Түңнел хүрешке Чаан мөге Эрес Кара-Салды Таңдыдан мөге Мерген Монгуш октааш, тииледи.

Эрзинчилер хүреш соонда, танцылап, хөглөп ойнааш, орай чанганнар.

Айлаң ДАРЖАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чын мөгелер девип үндү.

Лагва-Сүрүн Чажытмаа – шүүлген мөге.

Якутияга болган "Хажагай-га" алдын медальды чаалап алган Экер Ижи.

ТЫВАНЫҢ КИКБОКСЕРЛАРЫ ШЫЛГАРААН

Чоокта чаа Ирландияга болуп эрткен кикбоксингге Делегейниң бирги чери дээш маргылдаага Россияның шилиндек командазы 47 чурттарның аразынга 1-ги черни ап, тиилээн. Ук команданың составында Тываның 6 спортчулары 5 алдын, 1 хүлер медальдарны чаалап эккелгеннер. Оларның-биле кады чораан республиканың олимпийжи курлавырлар школазында тренер, кикбоксингге спорт мастеринге кандидат Аян Донгур-оолович Ховалыг-биле ужурашкаш, бистиң спортчуларывыстың дугайында чугаалап бээрин дилээн мен.

Аян Ховалыг:

— Аныяктар болгаш элээдилер аразынга кикбоксингге Делегейниң бирги чери дээш маргылдаага Россияның шилиндек командазын бистиң республикадан 6 спортчу киришкен. Олар август 13-те Тывадан үнүпкеш, август 17-де Подмоскovieге чеде бергеш, аңаа 10 хонук дургузунда тренировкалап, белеткенгеннер. Август 28-те Москвадан Ирландияже Финляндия таварып ужулган бис. Хельсингге 6 шак доктаагаш, Ирландияга 10 шак дургузунда ужул четтивис.

Ирландияның Дублин хоорайга маргылдаа август 30-ден сентябрь 3-ке чедир болган. Аңаа 47 чурттардан 1700 спортчулар киришкен. Россияның командазынга тренерлери-биле каттай 206 киж чораан. Бистиң спортчуларывыс шыырак белеткелдин көргүзүп, чемпионнар болганнар.

Юниорлар аразынга кикбоксинггеиниң лоу-кик хевиринге 54 килге Азиат Чомбурук (Кызыл) биле 51 килге Буян Доңгак (Ак-Довурак); элээдилер аразынга 51 килге Буян Доңгак (Ак-Довурак) база Төрөпчи Доңгак (Ак-Довурак), 45 килге Буян Монгуш (Өвүр), 44 килге Вероника Монгуш (Кызыл) 1-ги черни алгаш, алдын медальды чаалап алганнар. 63,5 килге Кудай-Мерген Кунгаа (Кызыл) 3-кү черни ап, хүлер медальдың эдилекчизи болган.

Алыс черле тыва кикбоксерларны өске чурттарның төлээлери аажок магадап сонуургаар чорду. Ак-Довурак хоорайның №4 школазының өөреникчизи Буян Доңгак «Джеки Чан» деп шолат алган болгай. Удавас октябрь айда Россияның Кубогу маргылдаага киржир эрге дээш кикбоксунг фул-контакт, К-1 хевирлеринге аныяктар болгаш улус аразынга Сибирь чемпионды болур. Бистиң спортчуларывыс аңаа киржир дээш белеткенип турарлар.

— Интервьюңар дээш четтирдим, Аян Донгур-оолович, ажил-ижиңерге моон-даа соңгаар спортчу чедишкениңерни күзедим.

Светлана ООРЖАК.

КАЙЫЫН АЖЫЛ ТЫВАРЫЛ?

Рынокэкономиканың үезинде ажил чок чорук кайда-даа улуг. Тывада ажил чок кижилерниң саны амгы үеде 21700, ажил чоктар Төптеринде албан езузу-биле бүрүткеткен улус — 6 муңажыг. Ылаңгыя бо чоокку чылдарда ортумак, дээди Төрөдилге черлерин дооскан аныяктар ортузунда ажилга кирип алырының айтырыы эң чидиг болуп турар.

Күш-ажыл рыногунда ол нарын байдалды бичии-даа болчавырылдырар сорулга-биле «Хостуг олуттар ярмарказы» («Ярмарка вакансий») дээр хемчегни сөөлгү чылдарда эрттирип турар апарган. Бо удаада ону Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы организастан. Сентябрь 9-та, эрткен пятница хүнүнде Кызылдың тудуг техникумунун ийи дугаар каадында ийи улуг залга киж бажы кизирт болган. Ажил дилээн оолдар, кыстар баш бурунгаар-ла резюме-лерин боттары белеткеп алган, ажил берикчилери-биле дорт чугаалашкаш, тааржыр хире ажилчын олуттарже оларны дугаап турлар.

Ажил берикчилери — аңгы-аңгы яамылар, албан черлери, организациялар, кожууннарның чонну ажилга хаара тудар Төптериниң төлээлери кандыг специалистер, ажилдакчылар кайы хире хереглеттинип турарының медээлери-биле таныштырып, келген кижилер-биле эптиг-таптыг чугаалажып олурар болдулар. Техникумунң даштында Россияның камгалал яамызының Красноярск край талазы-биле керээ (контракт) езугаар шеригге ажилдаарының көжүп чоруур пунктузунуң ажык майгынын тип алган, ажил дилекчилерин уткуп ап, чугаалажып турлар. Мен база бир дугаарында оларның-биле ужураштым. Тодаргайы-биле алырга, олар Кызыл кожууннуң шериг комиссариатының ажилдакчылары: удавас Кызылга ажиттынар мотоадыгы-даг бригадага ажилдаарына шилилге чорудуп турар болду. Каш киж херегин тодаргай адавас, «биске бердинген даалга — шилилге кылыры» дээр. Ынчанмай канчаар, шериг хүлээлгелиг улустуң херээ — дугаал күүседири.

Ийи дугаар каагыч үнүп келген киж бүрүзү бир дугаары-

да Би-Хем кожуунда вакансияларны саналдап олурар ажилдакчыларга үстүгөр. Ында колдуунда-ла кожууннуң төл эмнелгезинге ажилдаар эмчилер: терапевт, педиатр, акушер-гинеколог, отоларинголог, диш эмчизи, ФАП акушери, эмчи сестралары негеттинип турар. Оон аңгыда Туранның бир дугаар, Суш, Хадың, Өөк, Хүт школаларына башкылар херек. Өске кожууннарда байдал база оон барык ылгалбас: физика, математика, орус, англи дылдар башкыларына, тускай эртемниг эмчилерге хереглел дыка улуг. Тожунуң 12 дугаар училищезинге башкылар кижилер база херек. Училище кандыг мергежилдерге өөредип турарын сонуургаарымга, «электромонтерлар, дооскаш, «Лунсинге» ажилдаар» деп харыыладылар. Бо ырак кожуун база-ла кезер эмчилерни, ФАП-ка фельдшерни чалап турар. Оон аңгыда электромонтерларга кончуг хереглелдиг улус болду. Тускай училищези бар хиреде-ле, доостуруп алган специалистери кайдал? «Лунсин» компаниязы-ла элээдип турар хевирлиг.

Дараазында залда яамыларның, албан черлериниң, организацияларның төлээлери ажил дилекчилерин манап олурарлар. Чижээ, ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызы инженер-энергетиктерге улуг сонуургалдыг. Организацияларга колдуунда-ла инженер-программист, бүдүрүлгө килдизиниң инженерни, электрик, электромонтер дээн ышкаш тускай мергежилдиг специалистер кончуг херектиг болуп турар.

Даг-руда болбаазырадылганың «Лунсин» компаниязының столун долгандыр киж база эндерик тур. Кандыг ажилдакчылар херегин айтырдым: химиктиг анализтиң лаборантызы, кыдат дылдың окулдуркучузу (2 киж), участок маркшейдери (2 киж), санитар-бүдүрүлгө лабораториязының начальниги, чылыдылга талазы-биле техник-инженер, 6 электромонтер херек. Олар шупту тайгага барып ажилдаар. Столда чыгына берген резюме-лер база кылын-на чорду.

Ажил дилеп келген чамдык аныяктар-биле база чугаалаштым. Таңдының Сосновка школазының доозукчузу Даяна Хомушкун Новосибирск хоорайга Сибирьниң күрүне албанының академиязын (СибАГС) эрткен

чылын юрист мергежилдиг дооскан, юрист кылдыр ажилдаар чер тыппаан. «Чамдык кожууннарга юристер база херек ышкаш чорду ийин, бир кожуунга барып ажилдаар күзелиң чок-тур бе?» дээримге, «Ол-даа болдунмас, өг-бүлө-биле Кызылда чурттап турар мен» диди.

Мөңгө Балгар Иркутскиниң аграрлыг университетин бо чылын дооскан, мергежили — зоотехник-кинолог. Кинолог специалистер иштиги херектер, кызыгаар, каайлы албаннарына чугула херектиг. Ынчалза-даа ол организациялар ук ярмаркага киришпээн. Оозун бодаарга, ол черлерде вакансия чок хевирлиг. «Зоотехник болуп өске кожууннарга барып ажилдаккавас-тыр сен бе?» «Бодум кожуунум Тес-Хемге азы Кызылга ажилдаан болзумза...» деп харыылады.

Хөй аныяктар аразында улуг назылыг ийи-чаңгыс киж база чоруп турар болду. Валерий Васильевич Оммун чогул боду ажилдыг. «Оглум Бойдус Томскиниң архитектура-тудуг университетинде өөренип турар. Доозуптарга ажил херек болгай, ынчангаш мону анаа сонуургап көрүп тур мен». Фамилиязын сонуургаарымга, Сайлык Оммунун даайы болду.

Роза Сундуй-оол: «Бо черден чээним оолдун кадайы — кернимге ажил көрүп чор мен. Боду бухгалтер, техникум дооскан, ам дээди эртеминде бот-өөредилге-биле өөренип тур. Кызылче бээрлээр деп турар улус-тур ийин. Чогул бодумнуң оглум, уруум ажилдыг. Оглум Чингис Сундуй-оол Красноярскиниң медуниверситетин дооскан, ам ординатуразында өөрени берди. Уруум Чодураа Монгуш финансист-экономист, казначейство черинде шагда ажилдаан». Роза Сундуй-оол боду пенсияда, ыңдыг-даа болза бодунга шала чуур ажил бодап келген. «Хайлыг, карак-шилим каапкандыр мен, чүнү-даа көрүп чадап кагдым» дээрге, медколледж столунуң чанынга чедирип кагдым. Ында техниккалар херегин дем көргөн киж мен.

Кожууннарның чонну ажилга хаара тудар Төптериниң специалистеринден кайы хире «тыптынып» алганын сонуургаарымга, колдуунда-ла улустуң резюме-лерин чыгылап алган болдулар. Мында бир берге айтырыг — специалистерни бажың-балгат-биле хандырбазы. Өске кожуунга

барган киж каяа чурттаарылаңгыя өг-бүлелиг болза, бүрүзү ырадыр боттаңнап давас.

Ажил дилекчилеринде дораан ажил тыпкан аныяктар Аржаана Монгуш-сөс солустум. Ол Иркутски күрүне университетин чаа дооскан, ниитилел билиглер башкызы мергежилдиг. ЧХемчиктин Чыргакы школаның таптыг-ла ыңдыг бажы херек, Ак-Туруг школазы доозукчузу Аржаана суур-дыралын эки билер, ыңча Чыргакы школазы бажыны бээр болурга, күзелдиң-чөпшээрешкен. Амдыгы өг-бүлө-даа тутпаан, чиник-кижи улуг тура-сорук, сонуу биле чаа черге барып ажайын канчаар.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы дындадындан алырга, Аржаан ышкаш, ол дораан ажил тыпту-саны 14: Чадаана ПО-зунче 4 киж, Чөөн-Хемчик кожууннуң школаларына 1 киж, физика, обществознание эртемнерин 3 киж башкы ниитизи-биле ол кожуун вакансия дуглаттырган. Хемче 2 киж ажилдап чор Хостуг олуттар ярмаркага чалаттырган 50 ажил берикчилеринден 39-у аңаа кирип ажил дилээн муң ажыг киж 523-үн ажил берикчизи организациялар моон ыңай дугу чугаалажыры-биле чалаан жээ, Культура яамызы — 24, Көдээ ажил-агыя яамызы — Орук-транспорт яамызы — «Лунсин» — 15, «Кызылдың комбинаты» ААН — 10, дээш чоруп каар. Оларны тузу каяа ажил тывар ийик кезиин кадрлар курлавыр тургузуп алыр хевирлиг. Диде ажилдапкы дег холуттар колдуунда ийи-би көвүдөвес чорду ийин. Курла дээрге билдингир: ажил чөр хосталбас болза, ажил кордакчы киж чыл-чылы манап кээр апаар.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы медээзи-биле, ук ярмаркага хостуг олутту улуска санал Оон иштинде Тывада 1927 вакансия, ол санда Кызыл хоорай 1031, Новосибирск облазы барып ажилдаар 10, Кемеро-Облазынга — 173, Красноярск крайга — 25 вакансия тур. Бо саннарны көөргө, ажил черлер муңчок ышкаш, ыңчалза-даа... Ажил берикчилер таптыг кадрлар тыппайн тур аныяктар ажилдаар чер тыппайн турар. Ол ийи тап сонуургалдары кажан чак каттыжып кээр чоор? Ажил кижилерниң саны эрткен чылдардаазынга көөргө бичии-даа азырылбаан, харын-даа бо чыл доозукчуларның саны-биле немежилп турары илден. Кай ажил тыварыл? Байдал чак ярмарка-биле шиитпирлел бербес: кымның-даа амьрап-чурттаарына тоң чу негелде, хереглел — сага тааржыр, эки шалыңныг хамчок, кандыг-даа болза ажил алырының айтыры бо хидиг болуп арттышаан... Надежда ЭР

ЧЫЛДАГААННАР ХӨЙ...

• Амы-тын чуртталгада эң-не үнелиг

Сөөлгү чылдарда деле-де элээди-даа, улуг-даа килерниң бодунуң амы-нынга четтинер чоруу аудар. Республи-а бо чайын болган ийи тарылганы база сактып боор силер. Апрель-да найысылалдың ком-нал көвүрүүндөн эзи-и дыңзый берген ийи-ык уруг боттарының-зынга сөс былаажып, ышканының түннелинде, аарын оралдажып тур-Оларны көвүрүүнү ке-бар чыткан аныяк оол-ы, боттарының амы-ты-нга айыылды тургузуп, талап алган. Июль айда 45 назы-харлыг херэзжен-а-ла эзирик байдалга-гаш, ол-ла көвүрүгден-че шурап, амы-тынга-тинер часкан. Улуг-Хем-инге эштип турган уруг-херэзжен кижини эрик-тынче уштуп эккелген. үеде аңаа РФ-тиң Онза-далдар яамызының ТР-ол эргелелиниң ажил-чылары дарый дузаны-ирген.

Херэзженнер салбырының психиатр эмчизи Чодураа Монгуш.

тайылбырны берди:

— Салбырда эмнелгениң даңзызында кирген 15 харлыг уруглардан өрү херэзжен чон эм-недип турар. Аарыг кижилерниң ортумак назы-хары — 20-35. Оларның хөй кезии боттарының амы-тынынга четтинер деп тур-гаш, туттурганнар. Ол дээр-ге, билектеринде дамырларын үзе-кезерин оралдажыры, эм-таңны, хоралыг чүүлдерни ижери, бедик-черлерден шураары дээш оон-даа өске. Бодунуң амы-тынынга четтинери чүгле аарыг эвес, а кадык-даа кижилерге таваржып болур.

Элээди уруглар болгаш херэзженнер ортузунга психиктиг ундаралдың, бодунуң амы-ты-нынга четтинер чоруктуң чыл-дагааннары аңгы-аңгы болур. Чижээ, банкылардан хөй-хөй чээлилер алгаш, төлөп шыда-вайн баар, ажил-агыйындан үндүрткен азы кызырылдага та-варышкан, чурттаар оран-сава-зы чок, ипотеказының төлөвирин күш четпейн турар, өг-бүлөдө чөрүлдээлер, чарлыышкын, өскерлишкин, хүннээшкин, өөнүң ээзи уругларының иезинге күжүн удаа-дараа дөгөп, куду көрүп, бастыры... Оң уржуун-дан олар бодунуң амы-тынынга четтинерин бодап эгелээр. Бо бүгү чаңгыс хүннүң шиитпир-и эвес, а чыл-чылы-биле чыг-лып келген сагыш-сеткилдин муңгаралы, хомудалы болгаш чыгып келген нарын айтырыл-ларны шиитпирлээр аргазы чогуңдан болур. Тывалар иш-тинде дүвүредип чоруур "аар чүгүн" чыл-чылы-биле чыып, өске улус-биле үлөшпейн, үндүр чугаалавайн, бодунда "шыгжап" алган чоруур. Ынчангаш олар муңгаралдарга алзып, арага-дары ижиптер болза, ол бүгү "вулкан" дег чыгып үнгөш, багай салдарга чедирер. Чуртталга-зында таваржып келген берге-лерни ажар дээш, сагыш-сет-килин дүвүредип чоруур нарын айтырылларын шиитпирлээрин оралдашпас болза, олар катап боттарының амы-тынынга четтинерин оралдажыр.

Кижиниң бодунга бүзүрелди, шиитпирли, амыдыралда бы-жыг туруштуг болуру чажындан-на хевирлеттинип эгелээр. Ада-иези уруун чажындан тура "эргим, ынак, өртек чок уруум сен" деп хүннүң-не чугаалап турар болза эки. Оон аңгыда уруглар сады барып эгелээр-ге, өөрлери-биле харылзаазын со-нуургаары күзенчиг. Бир эвес аңаа урууңарны өөрлери кады

ойнаарынче чалавас болза, оң бажыңа аңгы-аңгы бодалдар (уруглар мээң-биле чүге ойнак-савайн турары ол, олардан ыл-галдыг болганым ол бе...) кирип эгелээр. Ол дээр-ге, психиказы чедир хевирлеттинмээн уругга келир өйде багай салдарны чедиреп болурунун дөзү болуп болур. Шак ол үеде ада-иези ону эскерип, психолог эмчинин дузазы-биле чылдагааннарын узуткап кааптары чугула. Ол ынчан оң келир өйде психиктиг кадыкшылы сагыш-сеткил дой-луушкунунга, сагыш аарыңга туруштуг апаар. Школага эш-өөрү уругну кыжырып, көрбөстөй бергенде азы башкылары кон-чуп, шүгүмчүлөп туруп бээр-ге, ол аңаа сагышсырааш, уйгу-чыды-ны баксырап, чүнү-даа херекке албастай бээр. Бо бүгүнү ада-иези өй-шаанда эскерери онза чугула. Ада-иелер уругларының келир үезин бодап, орайга че-дир ажилдап, оларже чогуур кичээңгейни салбайн баар тава-рылгалар хөй. Бажыңда ада-иезин манап турар чаштар ону кайыын билер. Оларның чажын-дан тура ада-ием меңээ ынак эвес-тир деп шиитпирлеп алган бодалдары бүгү чуртталгазын-да таңмаланып артып болур. Чаш төлдүң изиг күзели чүгле ада-иезинге эргеленип, чассы-ры, өпей ырызын дыңнаксаары болур. Ада-иеңиң кичээңгейин кырган-авазы, кырган-ача-зы, угба-акылары, чоок кижилери-даа солуп шыдавас дээрзин утпаза чугула — деп, психиатр эмчи чугаалады.

Бодунуң амы-тынынга четти-нер деп турар улустарның аажы-чаңында өскерлишкиннер: ынак ажылыңга, кылып чораан херээң-ге сонуургалын чидириптер, боттарын алдырмай, чударгай апаар; уйгу-чыдынын чидирип-тер, аш-чем чиир хөңнү чок апаар; бодунуң аар өртектег эт-севин, идик-хевин өске улуска харам чокка үлөп, өрө-ширезин эгидип эгелээр; "чурттаарыңдан шылай бердим", "кажан бо бүгү төнүп каарыл" дээн чижектег сөстөрни боттары билбейн чугаа-лап турар апаар, бажыңдан үнмөй, чааскаан туруксаар, кезээде улуг тынар... Бо бүгүнү чоок кижилери өй-шаанда эске-рип, деткиптер болза, коргунчуг болушкуну болдурбайн барып болур. А бир эвес ол үеде тудуп алган болзуңарза, албан дүрген эмчи дузазын чалап, психолог эмчилерге шиичидери чугула. Багай бодалдардан адырлыр дизе, амыдыралдың кадык омур-хевирин шилип ап, спорт-биле өңүктөжир, хүн чурумун шын тургускаш, сагыыр, мага хандыр, дыштыг удуур, хүн херелдеринге дөгеленир, хөй үени арыг агаарга эрттирери, чоок кижилериниң иш-тики делегейин өөренири болур.

Ынчангаш чоок кижилеринер-ге кичээңгейлиг болуп, сагыш-човап, бот-боттарыңарны кам-нап чоруңар. Бодунуң амы-ты-нынга четтинери — эң-не берге хилинчек, харын-даа аар кемниг бачыт.

Чурттаачы чонга психологтук дузаны чедирери-биле 24 шак дургузунда 6-00-07 азы 8-963-204-9009 дугаарлыг «бүзүрел телефоннары» ажилдап турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ

Авторнуң тырттырган чуруу.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ҮНҮҮШКҮН

«Кадыкшылдың оруу» губернатор төлөвилелиниң эмчилер бригадасы август айда Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Чеди-Хөл кожууннарын чуртта-чыларын шинчип хынаан. Мобильдиг бригадага УЗИ, карак, кулак, чүрек, ижин-баар эмчилери, маммогра-фия лаборантызы болгаш психолог турган.

УЗИ-ни 140 кижиге эрткен, шинчилээшкиннер соонда бүүректер аарыглары, бүүрекке даштар тыптыры, бүүректер ыйлаңгылаары, хоочураан пие-лонефрит дээш оон-даа өске аарыглар тодараттырган.

Карак эмчизи 120 кижини хынаан, чүрек эмчизи — 83. Бе-жен үш кижиде хан дамырының "гипертензиязын", 12 кижиде чүрек аарын илереткен. Он кижиге «Вегето-сосудистая дис-тония» деп диагношту салган. Ханында чигириниң болгаш

холестеринниң деңгели дээш беш чүс ажыг кижини хынаан. Эмиглер бестериниң маммо-графтыг шинчилээшкенин 160 ажыг херээжен улус эрткен.

Эмчилерден аңгыда чуртта-чы чоннуң амыдыралының кадык омур-хевирин тургузарының талазы-биле методиктиг дузаны чедирер дээш, «Кадыкшылдың оруу» бригада-биле кады Республиканың аарыгларга удур кадыкшыдылга төвүнүң ажил-дакчылары база үнүүшкүннү кылган. Олар кожууннар эмнелгелериниң профилактика талазы-биле ажил-чорудулга-ны харылап турар ажилдак-чылары-биле чурттачы чонну амыдыралдың кадык омур-хе-виринге чаңчыктарының та-лазы-биле ужуражылгаларны эрттирген.

Республиканың Аарыгларга удур кадыкшыдылга төвүнүң медээлеринден.

БЕДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНЫҢ АЧЫЗЫНДА

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының дыңнатканы-биле, чоокта чаа ажиттын-ган гемодиализ төвү бирги аарыг кижилерин хүлээп эгелээн. Олар "кылымал бүүрек" деп аппаратка ма-га-бот арыглаашкынын эрткеннер. Бир хүн дургу-зунда бүүрээңиң ажилдаа-ры долу эвес аарыг 40 кижини үш ээлчегге хүлээп алган.

Моон мурнунда аарыг улус-тар чурттаарыңга чугула херек эмчи шинчилгезин өй-шаанда эртер дээш, хүнзедир оочурулаар турган. Амгы үениң дериг-хе-рексели-биле төптүң эвилең-ээлдек эмчилери аарыг улусту эмнеп, шынарлыг эмчи дузазын чедирип турарыңга өөрүвес аргажок. Төптүң коллективи

тус-черниң эмчилери болгаш ортумак тускай эртемниг специа-листтерден тургустунган. Чоокку үениң планында — Москваның "Нефросовет" фирмазы-биле кады ажилдажылга дугайында керээни чарып, стационарлыг салбырны төпке ажыдары болур.

Кызылда гемодиализ төвүнде 18 гемодиализ аппараттарын, лабораторияны болгаш оон-даа өске дериг-херекселди дерип салган. Мага-бот арыглаашкы-нын аарыг кижиге бүрүзү халас эртер. "Нефросовет" фирмазы федералдыг болгаш регио-налдыг эрге-чагырганың бол-гаш эмнедикчилерниң бедик үнелелин чаалап алган. Тывада чаа тургустунган гемодиализ төвү Россияда 27 дугаары бооп турар.

Бистиң корр.

ТАРЫЛГАНЫҢ НАЦИОНАЛ КАЛЕНДАРЫ

Амгы үеде делегейде чурт бүрүзү вакцина-би-ле кылып турар камга-лал тарылганы бедии-би-ле үнелеп, халдавырлыг аарыгларга удур эң-не дээштик, чиик өртектег арга деп санап турар.

Камгалал тарылганы хөй-хөй кижилер салдыртып ап тура-рының түннелинде, чамдык аарыглар делегейде узуткат-тыгган, чамдыктары эвээжээн. Бүгү-делегейниң чурттары улаа-нут, полиомиелит аарыгларын узуткаар дээш улуг ажилды чорудуп турар. Чурт бүрүзү ха-маатыларыңга камгалал тарыл-ганы кылып чурумну тургускан национал календарылыг.

Россияның национал кален-дарынче он ийи аарыгга удур та-рылга кирген. Ында чажындан 55 харга чедир кижилерге тарылга салырының чурумун айтыкан. Федералдыг Хоойлу езугаар, күрүнөдөн кижиге бүрүзү камгалал тарылганы халас алыр, вакцина кылып чүүлдер шынарлыг бо-лур база тарылга алган соонда, кижиниң кадыкшылы баксыраан таварылгада, социал дузаны чедирер ужуруг.

Камгалал тарылганы уруунга азы бодунга кылдырарыңдан ойталаан хамаатыларга хамаа-рыштыр хоойлуда күрүнениң

талазындан эргелерин база айтыкан. Халдавырлыг аарыг-лардан камгалал тарылгазы чок кижилерни ажилче, а уруг-ларны өөрөдиге черлеринче хүлээп албайн барып болур болгаш даштыкы чурттарже чоруурун чөлшээрвейн баар эргени күрүнөге берген.

Хоорай, кожуун, суму бүрү-зүнде участок эмчилери нацио-нал календарыда көрдүнгөн кам-галал тарылгаларны өй-шаанда бичии-даа, улуг-даа кижилер-ге салырын организастан тур-рар. Тарылганы чүгле эмчинин чөлшээрели-биле салыр. Тарыл-га бүрүзүн эмчи документизинге азы тарылга сертификадынга ол-ла дораан демдеглеп бижи-ри чугула. Кижиге бүрүзү кажан, кандыг аарыгга удур тарылга ал-ганын билген турар ужуруг. Ол документилерни паспорт дег кам-наар, чидирбес, кижиге бүрүзүңге бүгү назынында херек болур.

Чурттаар чериниң адреси өскерилгенде, чаа адреси езу-гаар эмчи участогунда даңзыга туруп алырга, эмчилер камгалал тарылганы кажан, каяа уламчы-лаарын айтып бээр. Тарылгала-рын бижээң эмчи документизи чок кижиге, тарылгаларны катап салдыртыр апаар, а ол дээр-ге кижиниң кадыыңга хоралыг.

Д.Н. ОЮН, эпидемиолог эмчи

• Культура болгаш уран чүүл

• Хоочуннуң са

СИБИРЬНИҢ ЫРААЖЫ СЫЛДЫЗЫ – АЙ-КЫС КЫРГЫС

киржикчилерин чарлап-латурду. Шынап-ла, мында уран чүүлге ындындан-на бердинген талантылыг уруглар бар чорду. Эгезинде-ле ыраажы бүрүзүн видео дамчыштыр таныштырды.

10-дан 15 хар чедир Тыва-дан 9 уруг киришкен. Хакасия-дан Регина Тоскораква (15 харлыг), Елизавета Юркова (14 харлыг), Ориса Боргоякова (11 харлыг), үдечки эжи Кристина Уксекова-биле кады самнавышаан, боттарының төрзэн дылынга чуртун алгап, мактап бадырганы онзагай болду. Бо уруглар шупту «Часканат» ансамблинде өөренип, барып турарлар.

Красноярск крайның Шушенское суурундан уран талантылыг алышкылар Алексей (13 харлыг) биле Елизавета (10 харлыг) Кичигиннер келген. Бо уругларны авазы

чон-дур ийин. Национал идик-хевин, чараш чаңчылдарын кадагалап арттырып алган, уран талантызы делегейде сурагжаан. Бир мындыг тоолчургу чугаа-даа бар чүве. Шаанда ыраажы кушкаш ужуп-ужуп келгеш, Тываның девискээрин дескингеш, хонмай-даа таварып эрте берген. Мурнуу талада Моол чуртунче углай ушкан соонда, ол девискээрге хонупкан сураглыг болган. Моолдар ынчангаш делегейде алдаржаан ыраажылар болуп турар чүвең иргин.

Фестивальда чыгып келген «Сибирьниң сылдыстарын» кайызын кандыг дээрли. Тиилекчини илередири белең эвес болган боор. Бо фестивальды оралакчы сайыт, композитор Марьятта Бадыргы, ТР-ниң алдарлыг артистери Эльвира Докулак, Софья Кара-оол, Елена Ондар түңнээн. «Сибирьниң сылдызы» фестивалдың Дээди шаңналынга Ай-кыс Кыргыс төлөпиг болган. 1-ги чергениң лауреады Алдынай Бүрбү, 2-ги чергениң Шушенское суурдан Алексей Кичигин, 3-кү чергениң Аржаана Сарыглар, а дипломантылар Сайын Доржу, Ачыты Оюн, Айлин Майтакова болгаш Елизавета Ершова олар. Арткан ыраажылар тус-тус номинация аайы-биле шаңнатканнар. Уран талантылыг ыраажыларга шуптузунга сертификаттары болгаш хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Ыраажыларның белеткели бедик, удурткучулары кызып өөреткен дээрзи көскү чорду. Шупту тус-тузунда тывалар, моолдар, шорлар, хакастар, орус-тар национал идик-хевин кедип алырга онзагай, чоргааранчыг көзүлдү. Ниитизи-биле Азия төвүнге болган уруглар фестивалы бедик деңгелге эрткен.

Анисья ТҮЛҮШ.

Виктория ХОМУШКУНУҢ
тырттырган чуруу.

ҮНДЕЗИЛЕКЧИ ҮНЛЕЗЕ ЭКИ

Самагалдайның уран чүүл зынга баштай киргенимни («Таныяктары», 1967.03.10.), клуб оол Баазаң-оолдун адын тывы (солунуң ады, ай-хүнү чок, үбүжээн солуннарымның хоол ам-даа менде. Аразы 25 чылдыг бо материалдарның кайы даа «Баазаң-оол музскола аж «Баазаң-оол — баштайгы дүдзэн сөстөр чок, көрүңерден.

Хөгжүмчү, композитор болган АССР-ниң алдарлыг артизи Каң-оол оолдун ады Самагалдайның Ку бажыңында. Ынчангаш бо школатайгы башкыларының бирээзи Ав Симчиттин адын бо школага тыпсы оглу Кызыл-Маадыр Авый-оолович өске-даа улус-биле каш-даа чыл чуга келдим. Ону Оюмаа Авый-ооловна-бү чугаалажыр дээш, чаа үнген «Өөр өөделээр» деп номуну аңаа бээрим «бо школаны ажиткан бирги директ оол Баазаң-оол деп каан болдум. С Авый-оолдарның аймааның болган номчукчуларның мурнунга буруумну геш, Авый-оолдун адын уран чүүл шига тыпсырын бо школаның ажиттыг 50 чыл оюнда шиитпирлээринге ки диледим.

Бо школаның башкыларындан Базыр-оолдун ады — Кызыл кож клувунда, Нурсат Мерген-оолдун ады Бажының клувунда, Каң-оол Баазаң-ады — Самагалдайның клувунда, Каадыр-оолдун ады — Ак-Туругнуң ур школазында. Ам Авый-оол Симчиттин оон үндезилеп каан школазынга тыпсы

Чооду КАРА-

Самагалдайның тывы
школазының 1954 чылдагы дооз

Сентябрь 9-10-да Улусчу чогаадылга бажыңыга уруглар чогаадылгазының «Сибирьниң сылдызы» деп регионнар аразының бирги фестивалы болуп эрткен. Ук хемчегни ТАР-ның 95 чылынга база Тываның аалчыларынга хүндүткел чылынга тураскаадып эрттирген.

Фестивальдың байырлыг ажы-дышкынында ТР-ниң Культура сайыдының оралакчызы Марьятта Бадыргы киржикчилерге, аалчыларга болгаш көрүкчүлөргө изиг байырны чедирди. Аңаа улаштыр Кызылдың уран чүүл колледжизиниң «Азас» аттыг хореография бөлүүнүн студенттери тывызыксыг самын бараалгадып бердилер. Ооң соонда-ла, өткүт үнүг башкарыкчылар фестивалдың

Мария Курганова боду өөредип турар. «Дагылыг Шориядан келдим» деп он ийи харлыг Айлин Майтакова тыва дылга тода чугаалады. Ол дагылыг чуртунуң дугайында ырларны күүсетти.

Моол чуртундан ыраажы кыс Ганбаатар Монхзаяа «Мээң чуртум» деп ыры-шоорну, а Содномдаржаа Нямбат деп оол «Кайгамчык Моол чуртумну» видеога көргүспүшаан чаңгыландыр бадырды. Кайызы-даа тыва дылды билер, Ганбаатар Хөвсөгөл аймактан, бичии тургаш-ла ырлап эгелээн. Ачазының улусу алдарлыг ыраажылар, оларны дөззөн, орус-тыва ырларны бичии-бичии билирин чугаалады. «Черное море», «Өдүгөн тайга», «Кадарарда хожом чараш» дээш өске-даа. Видео дамчыштыр көрүп оларга, моолдар шынап-ла, кайгамчык талантылыг

«ӨҢҮР ӨРТЕМЧЕЙИ» ҮНЛЕЛДИ АЛГАН

Азиана Увангур — Россия болгаш делегей чергелиг аныяктар шуулганнарының идепкейлиг киржикчизи. Эрткен август айда аныяктар ортузунга болган «Алтай. Өзүлдең демдектери» шуулганга «Өңүр өртемчей» деп төлөвилелин таныштыргаш, бедик үнелелди ап, 100 муң рубльдин деткимчезин алган.

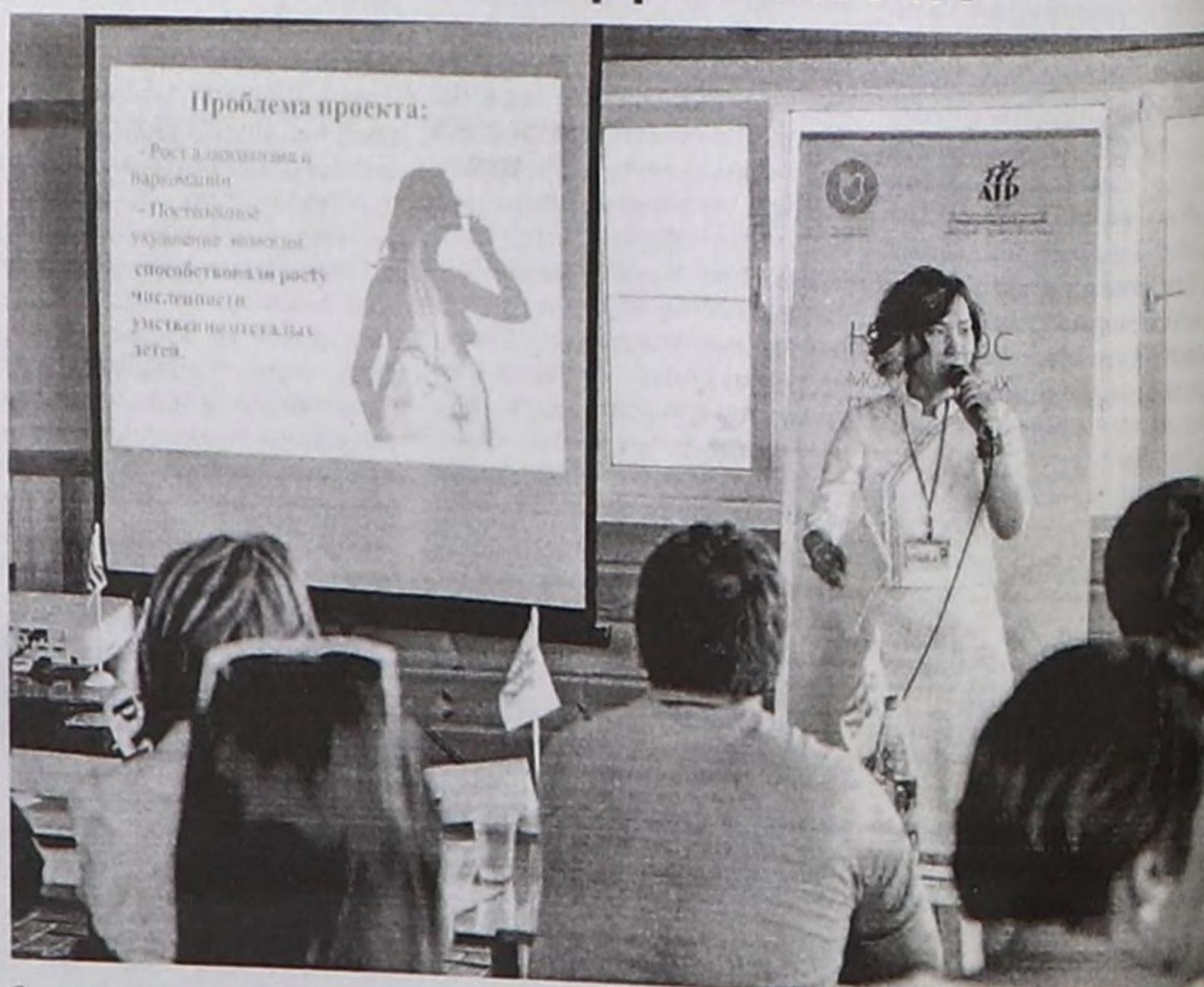
Мындыг чедишкенин болган чаңгыс чер-чурттууус тыва студент кыстың кожавыста регионга баргаш, бедик үнелелди алганын интернет четкизинде хууда арнындан номчааш, чоргарланып олурдум. Август эгезинде бурунгаар үзеп-бодалдыг студент-биле кады сургакчылап чоруп тургаш, ооң хүндүлээчелин, биче сеткилдин, дузааргаан, улуг-бичии улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билирин эскерген мен.

Амгы үеде ол Новосибирскиниң күрүнениң башкы университединиң 4-кү курузунда өөренип турар. Культуролог мергежилин өөренип дооскаш, төрзэн Тывазының хөгжүлдэзинге үлүг-хуузу кириштирери-биле, ажилдап чедип кээр күзелдиг. Бодун таныштырарда, бөдүүн өг-бүлөгө өскөн

мен дээр, ол-ла. Самагалдайның №1 школазын тергип эки дооскан. Ооң чаш болгаш элээди чылдары сарыг чечээ хадып чыдар Самагалдайга эрткен. Авазы ол-ла суурнуң школазында башкылап ажилдап турар. Азиананың ук-төөгүзүн алыр болза, башкы эртемниглер бар.

Азиана Сибирьниң улуг хоорайында студентилеп-даа турар болза, чайгы дыштанылгаларында келгеш, төрзөн республиказының хөй-ниити ажилдарында кирип турар. «Тываның эңерелдиг чүректери» аныяктар бөлүүнүн кежигүнү. Бо бөлүктүн идепкейлиг аныяктарының янзы-бүрү хемчеглерни чон ортузунда эрттирип турары каракка-ла көскү болгай. Чадаг-терге чарыжын эрттирген, «Бурунгаар Тыва» шимчээшкининиң ажил-чорудугазын ырак-узак кожууннарның чонунга таныштырган дээш оон-даа ыңай демдегеп болур. А Азиана бичизинден-не топтуг, бүдүштүг, идепкейжи, хөй-ниитичи болгаш ол эштери-биле кады ажилдап чайлаан. Бо бөлүктүн уруглары бүгү ажил-херзэн интернет четкизинде хүн-бүрүде бижип турар болгаш хөйгө билдингир.

Азиананың төлөвилелиниң утказы мындыг: ол башкы киж

болгаш кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларның чогаадыкчы чоруун сайзырадыр сорулгалыг. Төлөвилелди «Өңүр өртемчей» деп адааны мээң бодалым-биле, бо уруглар база өске эштери дег болзун, «кадым багай киж мен» деп бодалдан уштунзун дээр уткалыг.

Мээң бөгүнгү маадырымның чогаадып алган төлөвилели Кызыл-Арыгның 8-ки хевирниң коррекциялыг школа-интернадында боттанып эгелей берген. Ында аңгы-аңгы суурлардан келген уруглар бар, оларга «Тываның эңерелдиг чүректери» бөлүүнүн аныяктары дузалажып

турарлар. Азиана ышкырунгаар көрүштүг аныяк деткиир болзувусса чогаадып ажил-херзэ шуудап, эгеленган төлөвилели сайзырап баар дээрзинге бүзүрүлүп

Ася ТЮ

Чурукту хуу арха

• Төлөвилел боттанып эгел

Бөгүн, сентябрь 15-те, баштайгы тыва профессор, филология эртемненин доктору, XX вектин шылгараңгай филологу Шулуу Чыргал-оолович Сат 90 харлаар турган ийик.

Шулуу Чыргал-оолович Сатты тыва эртемниң эң-не билдингир эртемни, тыва дыл эртеминде аңыс угланышкындарны билдирген, улуг эртемден деп билдир бис.

Ооң дыл эртеминге сонуур-туу салым-чаяаны студенттеринден-на илереттинип турган болгаш эртемче баштай-башымын эгелзэн турган. Аңгычын Кызылдың В.И. Ленин каттышкан школазын (амгы Кызылдың №2 школазы) чылда мөңгүн медаль-е дооскаш, Ленинградтың Жданов аттыг күрүнэ университетинин чөөн чүк факультетинин тыва салбырынга кирип турган. 1952 чылда университетин «тергиин эки» дектерге дооскаш, төрзэн эртемче чанып кээп, Тываның литература, төөгүнүн эртемчилел институтунга (амгы ТТШИ) биче эртем ажыл-ызы болуп, эртем ажылын берген. Кады ажылдап турган дыл эртемденнери-биле «а-орус словарьны» тургус-баштайгы эртем статьяларлап эгелзэн турган. Аңгычын капсырылганында «а-орус словарьны» деп чүс

ажыг арындан тургустунган эгени Ш.Ч. Сат бижзэн. 20000 сөстүг словарь (редактору А.А. Пальмбах) 1955 чылда Москвага үнген. Ш.Ч. Сат 1958 чылдан эгелеп, Кызылдың күрүнениң педагогика институтунга башкылап ажылдай берген. Башкылавы-шаан эртем ажылынга сонуургалы күштелип, педагогика эртемнениң академиязының национал школалар институтун аспирантуразынга өөренип кирип алган. А 1962 чылда «Тыва дылда причастие» деп темага кандидат диссертациязын чедишкенин камгалап, филология эртемнениң кандидаты деп атты чедип алган.

Институтка хей чылдарның

АЖЫЛДАРЫ ҮНЕЗИН ЧИДИРБЭЭН

• Профессор Ш.Ч. Саттың 90 харлаанынга

дургузунда тыва дыл болгаш литература кафедрасының эң баштайгы эргелекчизи болуп, кафедраның ажылын удуртуп, студенттерге лекцияларны номчуп, практиктиг кичээлдерни эрттирип, курс болгаш диплом ажылдарын удуртуп турган.

Профессор Ш.Ч. Саттың эртем талазы-биле сонуургалы хей талаалыг. Ол тыва филология, ылаңгыя лексикография, грамматика, синтаксис, диалектология талазы-биле улуг эртемден чораан. Ооң улуг хемчээлдиг «Синтаксические функции причастий в тувинском языке» деп баштайгы ажылы 1970 чылда чырыкче үнген. Дараазында «Тыва дылды шинчилеп келгенин төөгүзүнүн очериги», Д.А. Монгуш-биле «Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдэзи» деп ажылдары парлаттынгылаан. Ооң соонда «Формирование и развитие тувинского литературного языка» деп улуг теманы шинчилеп кылгаш, 1973 чылда ол-ла темага доктор диссертациязын чедишкенин камгалап алган.

Улуг хемчээлдиг эртем ажылдарындан аңгыда, өөредилге номнарын база программаларны тургузуп белеткэн. Ол дээрже башкы институтунун филология факультетинин студенттеринге «Амгы тыва литературлуг дыл»

деп ийи томнуг ажылдың «Синтаксис» деп кеззэн, а «Лексикология болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология» деп кеззэн Е.Б. Салзынмаа-биле кады кылган. Ол ышкаш «Тыва диалектология», «Тыва дыл» деп ажылдар-дыр. Ооң бижзэн эртем ажылдары, өөредилге номнары эртен векте чырыкче үнген-даа болза, бо хүннерге чедир үнезин чидирбейн, ажыглаттынып турарлар.

Ш.Ч. Саттың эртем ажылдарының ниити саны ийи чүс ажыг. Мында эртемденниң чүгле кол-кол эртем ажылдарын көргенивис ол.

Үре-түнелдиг эртем-педагогиктиг ажылы дээш, тыва дыл кафедрасының профессору деп атты Ш.Ч. Сатка 1979 чылда тывысканы-биле Тываның эртемденнеринин аразындан профессор атты бир дугаар алган эртемден-башкы болган.

Ш.Ч. Сат тыва дылдың кол шинчилекчизи болгаш суртаалчызы, эртемниң тайылбырлачызы болуп, массалыг чепсектерниң дузазы-биле чон-биле харылзажып, төрзэн дылынга база национал культуразынга хүндүткелдиг болурунга суртаал ажылын чорудуп, төрзэн дылының дугайында «Тыва дылдың камна!», «Чугааңар куль-

туразын бедидиңер!» дээн чижектиг статьяларны үргүлчү бижип турган.

Тываның баштайгы профессору Ш.Ч. Сат онзагай кижиге. Салым-чаяаны улуг эртемден бөдүүн, оожум бүдүштүг, биче сеткилдиг, дузааргак чораан. Уругларының ынак ачазы, студенттеринин, салгакчыларының хүндүткелдиг башкызы. Ону тыва эртемденнер, журналисттер, башкылар, чогаалчылар Башкывыс деп санап, эки сеткил-биле сактып чоруурлар.

Ол Улуг-Хем кожуунунуң Капшалга арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Өөредилгеге кызымак, туруштуг, тура-соруктуг болгаш эртем ажылынга чайын-налчак чедишкенин чедип ап, тыва дылдың кол шинчилекчизи болуп, делегейниң эртемденнеринин аразында билдингир апарганы ол.

РСФСР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң школарының алдарлыг башкызы деп хүндүлүг аттарның, Н. К. Крупская аттыг медальдың, Улус өөредилгезинин тергиини деп демдектиң эдилекчизи профессор Ш.Ч. Саттың сурагжаан ады тыва эртемге кезээ мөңгөде артар.

Полина СЕРЕН, профессор Ш.Ч. Саттың өөреникчизи, коллегазы.

• Онзагай библиотека-30

КӨРБЕС-ДАА БОЛ – НОМЧУУР

Кызыл хоорайда онзагай библиотека бар. Ол дээрже караа көрбес болгаш багай көөр кижилер библиотекказы-ыр. Амыдыралдың, салым-чолдун кадыг бергезинге апарышкан кижилерге ол библиотека дыка улуг дузалыг. Пар библиотекага келгеш, эш-өөрү-биле ужуражып, Брайль шрифтизи-биле бижзэн номнары салаалары-биле номчуп, диокассеталарда болгаш дискилерде номчуп каан номнары дыңнап, литература болгаш уран чүүл дугайында итарып чугаалажып турарлар.

караа көрбес болгаш багай кижилерниң тускай республика библиотекказы Тыва АССР-ининистрлер Чөвүлелиниң шыкыны-биле 1986 чылдың сентябрь 15-те аятыттыг. Библиотеканың баштайгы директоры болгаш дың чаңгыс ажылчы Светлана Чалбаевна турган. Библиотеканың форматтыг ном фондугузар, ажылга эргежок дериг-херекселди четчелдир дээш кылыр-ла ажыл-ай, ону боттандырынынга пер база арбын турган. Аңгы чылдарда ажылдап келген библиотекарларның ааның ачызында караа көрбестер ниитилелиниң тускай библиотеканы чоруту сайзырап, илдузулгаткан. 1996–2003 чылдарда библиотеканың Нина Намдына удуртуп турган. Библиотека караа талазы-биле кижилерниң информастыг апарган. Ол үеде үн бижидип тур баштайгы тифломагниттер база тыттып келген. Библиотекарлар Валентина Чалбаевна Оюн, Татьяна Намдак олар тыва чогаалдары боттары номчаа радиотелевидениениң апарып болгаш артистерни удуртуп, тыва чогаалдары номчоннар бижидип, номнар фондун тургузар-биле улуг ажылды кылып апарган. Библиотеканың номнар фондугу үеде бир янзы апарган.

Москвадан болгаш республиканың акша-хөрөңгизи-биле садып алган номнар аңаа үргүлчү немежип турар. Улуг үжүктөр-биле парлаан саазын номнар, холдун салаалары-биле номчуп болур кылдыр үжүктөрүн дөстейти парлаан номнар, диокассеталарда болгаш дискилерде, флеш-карталарда номчуп бижзэн «үннүг» номнар-биле кады библиотеккада 17 789 номнар бар. Тускай программалыг «үннүг» номнарда 10 229 бижидилгелер бар.

Библиотеканың ажылының бир кол угланышкыны – караа көрбес азы багай көөр инвалидтерге амыдырап чурттаарынга, ажылдаарынга дузалажыры. Караа көрбестер ниитилелиниң баштаар чери болгаш библиотеканың ажылдакчылары «Брайль шрифтизи-биле номчуру болгаш бижиири» деп мөөрейни чылдың-на эрттирип, компьютерге ажылдаарынга өөредип, чурттап база ажылдап турар девискээринге чоруурунга чаңчыктырып, литература шактарын болгаш викториналарны дээш өске-даа ажылдарны органиастап турар.

Тываның караа көрбестер ниитилелиниң салым-чаяаныг, ат-сурагыг, чонунга хүндүткелдиг кижигүннеринин дугайында солун болгаш ажыктыг материалдарны библиотеканың ажылдакчылары чыып турар. Ындыг кижилер хей. Үлгер-чижээнге композиторлар Солаан Базыр-оолду, Анатолий Монгуш-

ту адаарга-ла четчир.

Информастыг технологияларның дүрген сайзырап турары-биле амыдырал база дүрген өскөрүлүп чоруур. Ооң-биле кады караа көрбес инвалидтерниң хей-ниити амыдыралыга болгаш ажыл-ишке киржилгези база калбарып турар. Математика болгаш физика башкызы, телевидениениң инженери чораан Аңгы-оол Байыр-оолович Хертек (амгы үеде караа көрбестер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы) чаа технологияларны шигээдип ап, ол билгилерни караа көрбес кижилерге өөредирин дыка деткип келген. Кызымак ажылывыстың, эпиг-демонивистиң ачызында боттандырып шыдаан телевиделдеривиске доктаап көрээли. 2009 чылда библиотеккага үн бижидер студияны аятытты. Тыва дылда «үннүг» номнары үндүрер аргалыг апарган бис. Тыва дылдың номчукчулары-выска ол дыка ажыктыг болгаш өөрүнчүг болган. Эң ылаңгыя тыва чогаалчыларның чогаалдарын олар дыңнап номчуур аргалыг апарганнар. 2010 чылда «үннүг» номнары санныг форматка хей эвес тиражыг үндүрүп шыдаар апарган бис. Ол хей чарыгдалдыг, нарын болгаш берге ажыл. 2013 чылда Кызыл хоорайның 100 чылынга тураскааткан «Көзүлбес хоорай-биле ужуражылга» деп телевиделди боттандырды. Рельефтиг графиканы кылырынга херек дериг-херекселди садып алгаш, рельефтиг чуруктарлыг, салаалар-биле «көрүп» болур «Кызыл – Азия төвүнде хоорай» деп альбомну үндүрдүвүс. Найысылалдың эң чараш черлеринин, тураскаалдарының овуру-хевирин караа көрбестер инвалидтер салаалары-биле көөр аргалыг болганнар. Альбомга ооң үннүг

тайылбырының капсырылганын база кошкан. Рельефтиг графикалыг чуруктарны чуруурунга уран чүүлдүң А.Б. Чыргал-оол аттыг колледжизинин сургуулдары дузалаан. Рельефтиг графикалыг «Тываның Хааннар шынаазының эртинелери» деп альбомну Тыва биле Россияны чаңгыс деминин 100 чылында база үндүрдүвүс. Хааннар шынаазының базырыктарындан кандыг археологтуг эртинелер тыгылганын ол альбомдан караа көрбес кижилер салаалары-биле «көрүп» алганнар.

2014 чылда тыва дылда «Брайль бижик үжүглелин» рельефтиг графикалыг каасталгалыг кылдыр бичии уругларга таарыштыр үндүрген. Ол республиканың караа көрбестер ниитилелиниң болгаш бистиң библиотеканың улуг чедишкени болган. Ону Татарстанда тускай библиотеканың ажылдакчыларының дузазы-биле боттандырды. Россияда боду национал Брайль шрифт бижиктиг алды дугаар девискээр болган бис. Тыва дыл кырынга Брайль шрифтизи-биле номнар үндүрер арга бисте тургустунган. Татарстан Республиканың караа көрбестеринин тускай библиотеканың органиастааны «Түрк чоннарын тускай форматтыг номнарының фестивалына» флеш-карталарга «үннүг» номнарывысты болгаш «Кызыл – Азияның төвүнде хоорай» деп альбомувусту киригеш, бедик үнелелди алдыныс.

Россияга литература чылы деп чарлаан 2015 чылда «Салаалар баштарында ном» деп телевиделди боттандырды. Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының деткимчези-биле тускай дериг-херекселди садып алгаш, тыва дылда Брайль шрифтизи-биле рельефтиг гра-

фикалыг чуруктарлыг номнары тускай саазында парлап үндүрүп турар апарды. Номнарының тиражы хей эвес-даа бол, ол биске улуг чедишкин. «Чаа аргаларны болгаш технологияларны ажыглап, караа көрбес болгаш көөрү багай кижилерге үндүрген эң эки ном» деп IX Бүгү-российжи мөөрейге киришкеш, «Музей материалдарын ажыглап үндүрген эң эки ном» деп номинацияга «Тываның Хааннар шынаазының эртинелери» деп альбомувусту тускай шаңналга төлөтүп болду.

ТР-ниң культура яамызының деткимчези-биле «Тыва дылда Брайль алфавитти» үндүрдүвүс. Алфавитти пластик арыннарда дөстөк рельефтиг кылдыр парлаан. Караа шуут көрбес кижилер ол алфавитти ажыглап, номчуп болур. Бо алфавитти шигээдип алырының бөлгүмнерин аятыткан бис.

2016 чылда Тываның ном үндүрер чери-биле сырый ажылдап эгеледивис. Бо черниң үндүрген номнарының электрон-хевирин биске бээр дугур-жулга чедип алдынган. Тускай номнар үндүрер технологияны шигээдип алган болганывыста тыва чогаалчыларның номнарын караа көрбес инвалидтерге үндүрүп бээр арга тыгылган.

Караа көрбес инвалидтерни болгаш оларның библиотеканың ажылдакчыларын чаңгыс-ла хомудадып чоруур чүүл – амга чедир кызы өрзүлдерде ажылдап турарывыс. Эң ылаңгыя караа көрбес кижилерге делгем номчулга залыга номчуттунар, бижиттинери дыка таарымчалыг боор ужурулуг. Библиотеканың алгыг-делгем бажыңныг апар боор деп күзеп чоруур бис.

Аида ДАГБА, библиотеканың директору.

АКШАЛАНДЫРЫЫШКЫН ЧОК ПРОГРАММА

Бүдүрүлгенин бол-
гаш ажылгалдын артын-
чыларынын дугайында
хоойлу хажыдышынын
Өвүр кожуунун прокурору
илереткен.

Кожуунда бүдүрүлгө болгаш
хереглел артынчыларынын
дугайында хоойлужудулга
муниципалдыг нормативтиг
актыларнын дүгжүл турарын
Өвүрнүн прокуратуразы хы-
наан.

Өвүр кожуунун көдээ суму-
лары уставтарын 2003 чылдың
октябрь 6-да «Россия Федерация-
зынга тус чер бот-башкарылганын
организаастаарынын ниити

принциптеринин дугайында»
№32-ФХ Федералдыг хоойлуга
дүүштүрбээнин хыналда илерет-
кен. Ында көдээ черлерге артын-
чылар-биле ажилдаарда феде-
ралдыг хоойлужудулгада айтыл-
ган чүүлдерни кирибээн болган.
Ол хыналданын түңнели-биле
Өвүр кожуунун сумуларынын
уставтарынга хамаарыштыр беш
негелдени кириген.

Прокуратура ол ышкаш, ар-
тынчылар-биле ажилды ак-
шаландыраарынын талазы-биле
тус чер бот-башкарылга орган-
нарынга онааган сорулгаларны
күүседип турарын база хынаан.
Сарыг-Хөл болгаш Солчур суму-

ларнын чагыргалары артынчы-
лар-биле ажил дугайында тус
черниң программаларын хүлээп
ап тургаш, курлавыр хандырыл-
ганын өөренип көрбээнин хынал-
да илереткен, ооң түңнелинде
акша чогуундан программалар
күүсеттимээн.

Хоойлу хажыдышынын-
да илереттинген чепестерни
чайладырынын талазы-биле
негелдени кожуун прокурату-
разы Сарыг-Хөл болгаш Солчур
сумуларынын чагыргаларынче
кириген.

Шолбан ООРЖАК,
Өвүр кожуунун
прокурорунун оралакчызы.

АЧЫ-ДУЗА ДУГАЙЫНДА ДЫҢНАДЫГ ЧОК

Сайгарлыкчыларнын
эргелерин камгалаарынын
дугайында, күрүне болгаш
муниципалдыг ачы-дузаны
чедиреринин дугайында
хоойлужудулганы хажы-
дып турар фактыларны
Барыын-Хемчик кожуун
прокуратуразы илереткен.

Барыын-Хемчик кожуунун
прокуратуразы хыналда кыл-
гаш, сайгарлыкчыларнын
эргелерин камгалаарынын
дугайында федералдыг хоой-
лужудулганы, күрүне бол-
гаш муниципалдыг дузаны
чедиреринин дугайында хоой-

лужудулганы хажыдып, кожуун
чагыргазынын 2013 чылдың
февраль 19-та №83 доктаалы-
биле бадылааны муниципал-
дыг ачы-дузанын даңзын
албан езузунун www.barumtuva.
com сайтында кирибээнин
илереткен.

Муниципалдыг ачы-дузанын
даңзын парлайын турар чо-
рук медээ алыкчыларынын, ооң
иштинде сайгарлыкчыларнын
кожуун чагыргазынын ажил-
чорудулганынын дугайында, ооң
чедирип турары муниципалдыг
ачы-дузанын дугайында шын
медээ алып эргезин хажыдып ту-

рар. Ону барымдаалааш, кожуун
прокурору Барыын-Хемчик ко-
жуун чагыргазынын даңзынын
хүлээлгезин күүседип турар
Альберт Сарыгларга хамаарыш-
тыр РФ-тин Административтиг
чурум хажыдышынын дугайында
кодексинин 13.27
чүүлүнүн 2 кезээ-биле херекти
оттурган.

Барыын-Хемчик кожуун
судунун доктаалын езугаар
Альберт Сарыгларны 3000
рубльге торгаан.

Лаида ТОНДУВАЙ,
Барыын-Хемчик кожуунун
прокурорунун дузалакчызы.

ХАЖЫДЫШКЫННАРНЫ ЧАЙЛАТКАН

Тожу кожуунга проку-
рорун киржилгези-биле
терроризмге болгаш экс-
тремизмге удур демисел
дугайында федералдыг
хоойлужудулганын хажы-
дышынын чайлаткан.

«Россия Федерациязынга
тус чер бот-башкарылганын
организаастаарынын ниити
принциптеринин дугайында»
Федералдыг хоойлунун 15
чүүлүнүн 6.1 пунктузун езугаар
алырга, терроризмниң болгаш
экстремизмниң профилактика-
зы, а ол ышкаш терроризмниң
болгаш экстремизмниң кожуун
девискээринге тыптып кээп
болур уржуктарын чайлады-
ры муниципалдыг районнун
хүлээлгезинге онаажыр.

Тус чер уjur-дузалыг ол
айтыргыны шийтпирлээри-биле
Тожу кожуунун чагыргазы
терроризмге удур комиссияны
тургусканын прокурор хынал-
дазы илереткен. Ол комиссия
ажылын херек кырында канчаар
күүседип турарын хынаарга, ооң
ажылынын планын езу барым-
даалап тургускан, өөредилге ал-
бан черлеринге терроризмниң
болгаш экстремизмниң про-
филактиказын кирибээн бол-
ган. Комиссиянын 2015 чылда
ажылынын планын өөренип
көөрге, кылып чүүлдер талазы-
биле ында тодаргай хуусаа-

даа айыттынмаан, айыттын-
ган хемчеглер долу хемчээлге
күүсеттимээн болган.

2015 чылда комиссия ху-
ралын ийи катап эрттирген
деп турар. Хуралдың прото-
колун хынап келген прокурор
ажылдакчыларга көргүспээн.
2016 чылдың бирги чартыын-
да комиссия хуралы болбаан,
чүге дээрге ооң кежигүннери
чыылбаан, ооң уламын-
дан аңаа онааган хүлээлге
күүсеттимээн.

2015 чылдың октябрь
14-те Тыва Республиканың
Чазааның №446-р айтыш-
кыны-биле бадылааны
2015-2020 чылдарда Тыва
Республиканың девискээ-
ринге терроризмге болгаш
экстремизмге удур демисел
талазы-биле хемчеглерниң
комплексиг планы-биле кел-
геннер танышкан. Ол планын
1.9 пунктузунда муниципалдыг
районнарнын терроризмге
удур комиссиялары эрге-ча-
гырга органнынын оран-
саваларынын, амыдырал хан-
дырылга объектилеринин,
транспорттун, өөредилге чер-
леринин, кадык камгалал,
культура болгаш спорт албан
черлеринин база өске-даа
кижилеринин хөйү-биле чыгыр
черлеринин терроризмге удур
камгалалын квартал санында

сайгарып көөрүн айыткан.
Планнын айыттыганын ол пунк-
тузун Тожу кожуунда комиссия
күүсетпээн болуп турар.

Оон аңгыда терроризмге
удур комиссиянын информа-
ция-пропаганда ажылы база
аскап турар. Ооң массалыг
информация чепсектери-биле
комиссиянын информация-про-
паганда ажылын чырыдарынче
угланган кады ажилдажылганын
организаастаан, бо талазы-
биле тус чер бот-башкарылга
органнын уткан болган. Тер-
роризмге удур комиссияда ма-
териал-техниктиг хандырылга
чок, хемчеглер эрттиреринге
акша-хөреңгини тускайлавайн
турар.

Илереттинген ол четпестер-
ниң талазы-биле негелдени
Тожу кожуунун чагыргазынче
кириген, ону чогуур үезинде база
сайгарбаан. Ооң уржуунда ко-
жуун чагыргазынын даңзынын
хүлээлгезин күүседип турар
Александр Дронинни админис-
тративтиг харысалгага онаа-
ган, 2 муң рубльге торгаан. Кол
удуртукчуга хемчегни кожуунга
хүлээткен соонда четпестерни
чайлаткан, бо талазы-биле ха-
рысалгалыг ушажылдакчынын
херээн көргөн.

Наталья ГРЕК,
Тожу кожуунун
прокурору.

Бай-Тайга кожуунун Шуй чурттуг ТАР-ның а
мөгелери, алышкылар Балдаң-оол Мага-Шириевич,
Очур-оол Хомушкевич Бөвей оларнын чырыткылы
раскааткан маргылдаа оюннарны сентябрь 24-те Ш
эрттирерин чарлап тур бис.

Программада:

1. Хүреш.
2. Даш көдүрери.
3. Хоочуннар аразынга хол бөмбүүнге маргылд
Эгелээри 10 шакта.

Харылзажыр телефоннар: 8-923-262-0279, 8-913-

УРАЛЬСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

при поддержке Центра образования Республик
мая 2016 г осуществляют набор абитуриентов на
направления подготовки:

Заочная форма обучения с лекциями в Кызыл

- *Юриспруденция (государственное, гражданское)
- *Государственная и муниципальная служба (упра
- *Бухгалтерский учет, анализ и аудит;
- *Финансы государства и муниципальных образований
- *Финансы и кредит;

Заочная форма обучения без лекций
(на полной дистанции)

- *Юриспруденция
- *Экономика и управление персоналом;
- *Государственное и муниципальное управление;
- *Финансы государства и муниципальных образований
- *Экономическая безопасность;

Магистратура

- *Государственное управление и местное самоуправление
- *Государственные, муниципальные финансы и налоги
- *Экономико-правовая безопасность

Стоимость обучения от 38000 руб./год. Документ
ся по адресу: ТЦ Дом быта, офис 403, с 12-00 до 18-
353-45-31, 2-16-22.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛ

ӨРТЭЭ ААР Тел. 8-923-3
8-902-996-

ОГРН 304246417300108

УАЗ автомаши

артык кезекте

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Ча
за, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Ё
сибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелдел

Магазин «Регион 17», Интернациональна
зу, 115, (2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315
Телевирлиг үндөз

Администрация Эрзинского кожууна при
жителей республики принять участи
приграничной ярмарке с 22 по 24 сентяб
в местечке Арц-Суурь Завханского а
Монголии.

В отделе по делам миграции МВД по РТ
г. Кызыл, ул. Комсомольская, 33. т. 2-20-12 с 12
тября с 17.00 до 18.00 часов выдаются удосто
разовое пересечение государственной грани
через КПП «Цаган-Толгой» в период проведе
ничной ярмарки с 22 по 24 сентября 2016 г.

Телефон для справок: 2-33-55; 8 (39439)

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Информатизация
болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69,
редакторнун оралакчызы — 2-17-91,
бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи — 2-18-10.
Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530

организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4469. Номери парлааже дужаганы:

график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары
болгаш массалыг коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тыва
ААН-ге парлаан. (Кы
кин болгаш Кравчен
Солунда парлап
риалдарнын авторл
далдары редакция
ле дүүшпейн барып
тыгган саннары бол
фактылары, дыңна
авторлар боттары х